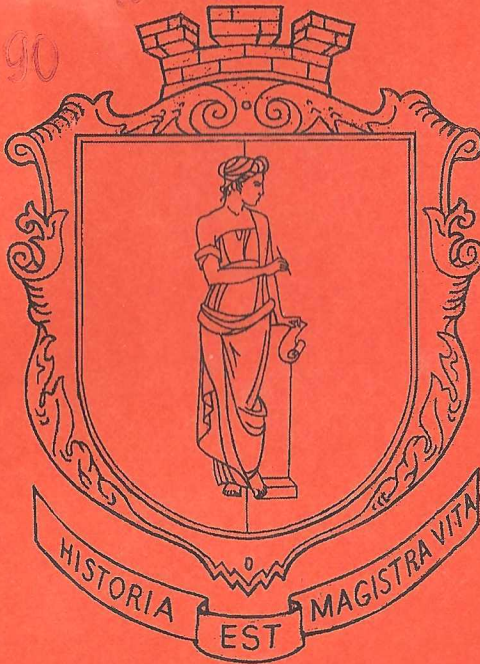

94(100)(082)

490

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 3

ЯШИН В.О.
старший викладач

МЕМУАРИ БОРИСА ОРЖИХА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В СЕРЕДОВИЩІ ЄВРЕЙСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Борис Дмитрович Оржих (1864-1947) – один з найвідоміших діячів партії «Народна Воля», єврей за походженням, хрещений у православній вірі з 1901 року, залишив по собі спогади «В рядах Народной Воли» [9]. Для дослідників історії єврейства Росії другої половини ХІХ сторіччя ці спогади, без сумніву, є важливим джерелом.

Спогади надруковані в «Трудах кружка народовольцев при обществе политкаторжан и ссыльнопоселенцев» у 1931 році і стосуються, хронологічно, здебільшого, періоду до арешту Оржиха у 1886 році в Катеринославі а географічно подій, що відбувалися в містах Катеринославі, Харкові, Таганрозі, Ростові-на-Дону, Сімферополі, Севастополі, Полтаві.

В цій статті робиться спроба привернути увагу до мемуарів народовольця Бориса Оржиха з точки зору їх певного значення як джерела з історії суспільних процесів в середовищі російського єврейства другої половини ХІХ сторіччя.

Мемуари являють собою частково систематизований виклад подій, учасником яких був Борис Оржих. Систематизація стосується, в основному, хронології подій, але і у цьому випадку для датування деяких фактів автору цієї статті доводилося звертатися до інших джерел. Значну увагу в мемуарах приділено власній, Бориса Оржиха, організаційній діяльності з відновлення та об'єднання гуртків на Півдні Росії (України). Певну частину присвячено подіям, пов'язаним з Катеринославом: до свого арешту у 1886 році [5], [11] Борис Оржих в Катеринославі бував часто: в місті мешкала його мати та швагер Веніамін Соломонов. Крім того, Оржих підтримував зв'язки з трьома катеринославськими народовольськими гуртками: гуртком залізничників, офіцерським гуртком, та гуртком, що складався з молодих представників міської інтелігенції.

На початку і в середині 80-х років позаминулого століття

частина єврейської молоді, переважно містечкової, в своєму прагненні емансипації, ставала на шлях «революційної», як вона вважала, боротьби. Своїми радикальними гаслами і терористичними методами вона приваблювала маргіналізовані, внаслідок асиміляційного руху, верстви єврейської молоді і поступово перетворювалась на гебраїзований осередок антиурядового руху.

Відомо, що відсоток єврейства серед представників російського, так званого, «революційного» руху, незначний ще на початку і в середині 70-х років XIX сторіччя, в середині 80-х стрімко зростає, що перетворює євреїв на провідних, а, іноді, єдиних представників цього руху. За даним, що їх наводить американський дослідник Норман Неймарк, [8, 174] на початку XX сторіччя, серед осіб, заарештованих за політичні злочини, євреї становили близько 30%. Близько 15% членів партії есерів були євреями, а максималістські та анархістські терористичні групи були повністю єврейськими, що могло б давати підстави говорити про єврейський тероризм в Росії. Це були, тепер уже повністю «асимільовані», євреї, які перестали бути євреями, не стали руськими і взагалі не стали ніким: вони свідомо позбавили себе будь-якого культурного коріння і в своєму протиставленні цивілізованому суспільству дійшли до радикальних і терористичних методів боротьби проти цього суспільства.

Провідне місце загальному контексті антиурядової «революційної» діяльності досліджуваного часу займала партія «Народна Воля». Народовольські гуртки діяли і в Катеринославі. Вони були організовані Францем Йосиповичем (за іншими даними Леоном Францевичем) Ясевичем, який [9,15], втік з Таганрога, де перебував під офіційним наглядом поліції, до Катеринослава, де перейшов на нелегальне становище. За іншими даними, Ясевич повністю відбудув заслання в Таганрозі, переїхав в Ростов-на-Дону, а звідти вже в Катеринославі. В Катеринославі Ясевич був відомий під псевдонімом «Петрович», та «Петро Петрович». За відомостями Катеринославського губернського жандармського управління, Леон Ясевич у 1886 році знаходився в Парижі і значився як один з тих, хто мав «руководящее значение среди членов преступного сообщества» [6] В поліцейських документах його зовнішність описана так: «роста выше среднего, тёмный блондин, скорее шатен, волосы носит в беспорядке, в очках, усы

редкие, борода небольшая, выговор с польским акцентом, имеет вид рабочего, по ремеслу слесарь». Серед прізвиськ вказані також «Франц Петрович», «Горюнов». Оржих висловлювався відносно Ясевича негативно, називав його «базікою», легковажною людиною, а згодом взагалі зрадником. Пізніше вже однопартійці [9, 40] звинувачували Ясевича у негідній поведінці на слідстві в Петербурзі. Ясевич наполегливо симулював божевілья, не забуваючи, при цьому давати відверті свідчення проти партії і однопартійців.

Двоюрідний брат Оржиха, Схарья (Захар) Володимирович Коган перебував в Катеринославі до 1883 року під наглядом поліції, потім же втік до Женеви. В розшукових документах Катеринославського жандармського управління він числиться як Схарья Вульфів Коган, одеський міщанин. Батько його, Вульф Коган володів магазином готового плаття, мати Шліма Коган володіла в Одесі ж тютюновою лавкою. Захар Коган був відомий під прізвиськами «Павло Петрович», «Захар», «Іностранец» [6].

В Парижі Коган він співробітничав в одній з народовольських друкарень разом з Френкелем і Йохельсоном, де випускався «Вісник Народної Волі», редагований Лавровим і Тихомировим, з якими пізніше у Оржиха та його прихильників почалися розбіжності з питань терористичної діяльності. Згодом, як відомо, Лев Тихомиров відмовився від антиурядової діяльності, повернувся до Росії, редагував «Московские ведомости» і за цю свою діяльність був нагороджений імператором золотою чорнилицею.

Цікаво зазначити, що Оржих в своїх мемуарах неодноразово наголошує на слабкості поліцейського нагляду в Катеринославі. Принаймні, в середині 80-х років, він був, можна сказати, недбалий, або його зовсім не було, а керівник катеринославського поліцейського управління взагалі, на думку Оржиха, потурав революційній діяльності [9, 44]. За твердженнями Оржиха, «поліція там [в Катеринославі-В.Я.] була настільки первісна, що небезпеки для нелегальних не було ніякої, і ніякого стеження навіть за піднаглядними не існувало». Наводиться приклад, коли активний учасник антиурядового руху, Павло Трінідадській та його дружина Катерина (конспіративний псевдонім – «Бабушка»), що офіційно знаходились під наглядом поліції, фактично

не відчували цього нагляду а їхнє помешкання поліцією взагалі не контролювалося. В їхній оселі збиралися «по-домашньому» і військові і решта «революційної публіки» [9, 46] Все зводилося до бесід, розповсюдження літератури, залучення неофітів.

Іншого разу, коли у зв'язку з викриттям військового гуртка серед військових, катеринославська поліція почала активні пошуки його організатора, Леона Ясевича, «Петрович» і думки не мав тікати з міста: він лише менше став з'являтися на вулицях міста [9, 52].

Після викриття військового гуртка корпусний командир зам'яв справу, перевівши декілька офіцерів в інші частини, поза межами Катеринослава. Решта учасників обійшлася покараннями морального характеру з боку командира. Керівник гуртка, поручик Дзбановській, був ув'язнений, узяв на себе всю провину, і, просидівши під вартою більше року, був засланий на 10 років до Сибіру. У 1904 р., під час російсько-японської війни, він був зарахований прапорщиком запасу в резервний батальйон на Суганської залізниці, поблизу Владивостоку, а в 1905 р. повернувся до Росії.

В своїх мемуарах Оржих згадує сестер Анастасію і Софію Шехтер, з однією з яких, Анастасією (Оржих називає її «Настасья»); конспіративне прізвисько – «Серафимова»; сам Оржих іноді фігурував як «Константин Николаевич»), з січня 1885 року Оржих мав жваві контакти. Софія Шехтер (Доллер), член партії «Народна Воля», в описуваний час, у середині 80-х років, знаходилася на поселенні в Якутській губернії після відбуття 4-х з 6-ти років каторги на Карі. Анастасія Шехтер, у шлюбі Мінор, після дворічного заслання, влітку 1885 року разом із своєю подругою і супутницею Вірою Самойлівною (Хаїмовною) Гоц (Гасоx) [9, 59], на запрошення Оржиха переїхала в Катеринослав, «для партійної роботи».

В Катеринославі під наглядом поліції мешкали подружжя Павло та Роза Давидівна Корецькі, з якими Оржих підтримував активні стосунки. Там же Оржих звів знайомство з Яковом Енгелем, учнем випускного класу реального училища, що втік з Києва, за його словами, у зв'язку з переслідуваннями поліцією за участь в учнівських гуртках. Цей «революційний» молодик, на думку мемуариста, мав занадто великі амбіції, що мало співпа-

дали з його наявними можливостями, але Оржих спокусився на його слова про, нібито, знайомства серед петербурзької радикально налаштованої студентської молоді, та згодом здійснив корисну для нього подорож до Петербургу.

У 1883 році в Катеринославі Оржих познайомився з Олександром Брейтманом, учасником антиурядової боротьби. Олександр Брейтман мешкав із двома своїми сестрами-курсистками, цивільним чоловіком молодшої сестри Борисом Гинцбургом і Лікером. Оржих оцінював їх як «готову групу революціонерів», яка, проте, не мала ніякого зв'язку з жодною організацією, але ця прогалина була швидко ліквідована автором мемуарів. Найактивнішим з них пізніше виявився Борис Гинцбург.

Свого часу ми згадували про діяльність відомої учасниці «Народної Волі» Раїси Кранцфельд [11]. Нерегулярні стосунки з нею підтримував і Оржих: повертаючись з Москви він зустрічався з нею в Орлі і мав бесіду відносно організації нелегальної типографії для друку і розповсюдження народовольської літератури. Втім, згодом Кранцфельд відійшла від «революційної» діяльності присвятивши себе сім'ї.

В лютому 1886 року Оржих був заарештований на квартирі у Полякова, про що є його власна розповідь, її ж наводить Сватіков, вона ж наведена нами на підставі жандармських документів, що зберігаються в Дніпропетровському обласному державному архіві [4].

За ініціативою Оржиха в вересні 1885 року Катеринославі було проведено з'їзд представників народовольських гуртків Півдня Росії. На з'їзді було обрано керівництво у складі, знов-таки, євреїв-народовольців Бориса Оржиха, Л.Я.Штернберга, А.Н.Шехтера, Ф.И.Ясевича, А.Л.Гаусмана. Завдання, що стояли перед організацією, що відновлювалася, образно висловив Богораз: «...Ми завдалися метою відродити...партію «Народна Воля», бо вона вмирала. Серце її було вирізано і поховано... на острові Шліссельбург. Пульс бився, він був слабкий... Ми були частиною цього пульсу» [10, 108] Романтичний вислів, але справжньою метою було поновлення терору. Підтвердженням цього є детальний опис в мемуарах підготовки замаху на міністра внутрішніх справ Д.Толстого, який планувалося здійснити під час його подорожі останнього до Криму, якому завадили лише повідомлення про хворобу міністра.

Звертає на себе увагу, що в мемуарах Оржих ніколи не називає українцівані «українцями», ані навіть «малоросами». Для українців застосовується одне слово: «хохол». Ми вже раніше звертали увагу на твердження Френкіна про те, що євреї, які стали на шлях асиміляції, поволі або мимоволі ставали «провідниками обрусительного централізму» [12, 42]. Не можна закидати євреям-народовольцям потурання урядовій політиці, але національна зневага до неросійських націй була присутня.

Ми вже вказували на процеси диференціації, які відбувалися в єврейському середовищі і на те, що ці процеси відбувалися в трьох напрямках: просвітництва, феноменом якого стало виникнення «русько-єврейської інтелігенції»; згубної і трагічної для єврейського народу асиміляції, а, фактично, денационалізації; нарешті, палестинофільства, або сіонізму [12, 43].

Слід, на наш погляд, розрізнити поняття «асиміляція», що застосовується відносно сукупності настроїв, прагнень і дій російського єврейства досліджуваного періоду і «асиміляційна політика», що в літературі також позначається терміном «асиміляція», який слід застосовувати відносно урядової політики. Ми застосовуємо термін «асиміляція» для позначення сукупності настроїв, поглядів, прагнень і дій, які панували серед частини російського єврейства досліджуваного періоду.

Сам Оржих, його співники, взагалі представники народовольського руху належали до тієї частини єврейства, яка небезпідставно вважала причиною свого пригнобленого становища належність до єврейської нації і яка розуміється нами як асиміляційна течія. Євреї-асимілянти розчинялися в російському середовищі, швидко зрусифіковувалися та втрачали духовний зв'язок з єврейською громадою, а з ним і ознаки національної належності. Відомий народник і представник цієї течії народоволець Аарон Зунделевич писав: «Для нас усіх єврейство не являло собою національного організму, що заслуговував би підтримки» [12, 43] Основною перепоною для вирішення єврейського питання, як його розуміли прихильники асиміляції, ставало безпосередньо саме єврейство, не тільки як національна належність, але, перше за все, як духовна сутність. В сучасній ізраїльській історіографії ця теза знаходить відображення: «Що це за стан, в якому перебуває єврейський народ? Чи зводиться він

тільки до гноблення ззовні?...є ще пригноблення внутрішнє: єврейське неблагополуччя не в плані зіткнення з ворожим антисемітським світом, а в плані внутрішньому, в плані культурному» [12, 42].

Частина російського суспільства і єврейської громади бачила вихід в повній асиміляції і процес *такої* емансипації вітався російською громадою *настільки*, *наскільки* вона сподівалася на остаточне розчинення євреїв в руському і російському соціумі, перетворення *євреїв на руських* в повному розумінні цього: перейняття ментальності, образу і способу життя. Основним джерелом, що поповнювало асимілятивну течію, була єврейська молодь, що дивилася в майбутнє «крізь призму політичних надій», [12, 42] та вбачала в русифікації не тільки важливий аргумент на шляху до єднання з панівною нацією. Єврейська культура відкидалася асимілянтами як застаріла і реакційна. Ми можемо додати: будь-яка культура відкидалася асимілянтами як застаріла та реакційна. У єврейській молоді склалося «палко вороже та презирливе ставлення до старого єврейства, як до якоїсь паразитичної аномалії» [12, 42]. В час пошуку свого життєвого ідеалу, у своєму максималістському прагненні кардинальних змін, коли набирали впливу ідеї так званого «соціального звільнення», єврейська молодь зверталася до революційній діяльності, як радикального способу вирішення всіх суспільних питань та як до засобу власної соціальної самореалізації. «Це, - писав Фрумкін, - значило для революціонера-єврея, передусім, відхід від єврейства і він, не замислюючись, отряхував зі своїх ніг прах єврейського гетто з його пришибленістю, горем, злиднями і невіглаством» [12, 43]. Єврейська молодь знаходячи в старому єврейському світі тільки «окови, забобони, що повинні бути безжалісно зруйновані та осміяні» приєднувалась до загальноросійського руху, що отримав назву «визвольного», репрезентованого в 60-80-ті роки народниками, а пізніше – загальноросійськими партіями лівого напрямку. Відомий дослідник цього питання С.Г.Сватіков, оцінюючи роль євреїв в загальноросійському визвольному русі, писав: «...євреї-учасники [визвольного] руху є ідеалістами ідеалісти чистої води. Відірвані просвітницьким рухом від національного середовища, молоді представники нового єврейства всією душею приліплюються до російського

народу, російської літератури і громадскості. Демократична єврейська молодь, вирвавшись духовно зі світу старого гетто розчиняється потім у середовищі демократії і переживає з нею всі перипетії її історії. Спочатку доля євреїв-учасників руху цілком дорівнює долі інших учасників. Але потім увага... все більше і більше зупиняється на єврейській участі в русі, [оскільки це - В.Я.] здається крайньою зухвалістю» [12, 40].

Парадигма асиміляції повністю виключала поняття національної належності. Середовище асимілянтів породжувало космополітів, позбавлених власного коріння та культури і тим більше небезпечних для суспільства, в якому вони знаходились. Саме цей прошарок єврейства, зайняв визначне становище в лівих і ліворадикальних партіях. Саме їх діяльність дала привід для тверджень про «єврейський характер» російської революції.

Євреї-революціонери, представники асиміляційної течії, в тому числі Борис Оржих, в 70-80-ті роки XIX сторіччя являли собою тип, на той час молодих, людей, для яких «комплекси національної меншовартості» були загнані глибоко всередину їхньої «революційної» душі, в існування якої вони, до часу, не бажали вірити. На поверхні їхніх національних поглядів ми бачимо національний нігілізм, зневагу до національних пріоритетів і інтересів, що ховалися під маскою «інтернаціоналізму». Ці «борці за народ», насправді, не знали народу і, по суті, глибоко зневажали його. Один з провідних народовольців, Йосип Аптекман писав в мемуарах, що народу він не знав, оскільки народився в місті, села майже не бачив, а, крім того, був чужий народу по крові; російської історії не знав та й не любив, вважав її нудною, що не може нічого дати молодому допитливому розуму [1]. Для виправлення цієї помилки він протягом декількох місяців прочитав Арістова, Хлебнікова, Костомарова, Соловйова, Щапова, Мордвінова та Антоновича, після чого вважав себе підготовленим до справ революційних. Викликає сумнів справжність «страждань» єврейських революціонерів щодо російського і інших народів імперії. Відмова від власної національної належності заради прийняття національної належності іншої, фактично ворожої і чужої генетично є різновидом національного збочення. Це був тупиковий шлях розвитку.

На початку 80-х років XIX сторіччя єврейський вплив у

суспільстві, ступінь інтеграції єврейства до загальноросійських суспільних процесів, перевищили ту «критичну масу», що її спроможний був витримати російський соціум. [11] Погроми стали відповіддю російського соціуму єврейським асимілянтами і просвітникам і поставили перед російським єврейством питання подальшого вибору національної долі.

Думками і прагненнями національно свідомого єврейства остаточно заволоділи Пінскера, Герцль і Жаботинський.

Асимільоване єврейство очолили Азеф і Гершуні.

Свого часу М.Гершензон вказував, що асимілятори 80-х років, вважаючи свою програму чисто-практичною, помилялися, оскільки насправді їхні погляди базувалися на погано усвідомлених історичних узагальненнях, звідтак, не зведених в систему.

Володимир Жаботинській, принциповий противник участі євреїв в російській революції писав, що єврейська кров на барикадах лилася «за власною волею єврейського народу». У відповідь на докори за цю фразу він заявив, що вважає базиканням «всі модні крики про те, що у євреїв немає народної політики, а є класова. *У євреїв немає класової політики, а була і є (хоча тільки у зародку) політика національного блоку*, і тим гірше роль тих, які завжди робили саме цю політику, самі того не підозрюючи. Вони робили це на свій лад, з ексцесами і надмірностями, але по суті вони були все тільки виразниками різних сторін єдиної *волі єврейського народу*. І якщо він виділив багато революціонерів — значить, така атмосфера національного настрою. Єврейські барикади були споруджені по волі єврейського народу. Я в це вірю, і раз воно так, я схиляюся і вітаю народну революцію» [6, 187].

Надзвичайно показове висловлювання особи, якій можна вірити. Не прагнення «страждати» разом з народом, не віра в марево «соціального звільнення», а лише єдина воля єврейського народу у прагненні до власного звільнення.

Асиміляційний рух, в яких би формах він не існував, якими б не виправдовувався «великими цілями», був глибоко антиєврейським як за формою, так і за змістом. Він не тільки не привів до очікуваного звільнення єврейський народ, але й приніс чисельні жертви і страждання іншим народам імперії.

На жаль (чи на щастя) Борису Оржиху не вдалося побачи-

ти плоди своєї діяльності. На початку ХХ сторіччя був висланий на Далекий Схід, звідти він емігрував до Японії, жив в Нагасакі, де видавав і редагував журнал «Воля», повний комплект якого зберігається в Росії. [6] У 1910 році Борис Оржих, зважаючи на спроби Росії домогтися від Японії видачі політемігрантів, переїхав в Чилі, до Сантьяго. Там він написав і видав книжки «Як люди живуть і працюють в Советському Союзі», «Нова советська Конституція: фундаментальний документ СРСР» та «Кінець царства Романових» (всі іспанською мовою). В 1939 році Борис Оржих вирушив до СРСР, але важко захворів і повернувся до Чилі де й помер у 1947 році, похований в Сантьяго. Від шлюбу Оржиха і Параскеви Светаєвої народилося троє дітей. Невісткою Оржиха (дружиною сина Бориса), який свого часу був не чужий поезії, стала відома поетеса Вікторія Сааведра Рохас де Оржих, твори якої зберігаються в бібліотеці Конгреса США. Онук мемуариста, адвокат Борис Оржих Сааведра помер у 2002 році, залишивши по собі четверо дітей від шлюбу з Грасиелою Ле-Февр Осмос (Оржих Ле-Февр) та двох дітей від Альби Монтенегро Гонсалес (Оржих Монтенегро) та чотирьох онуків.

Абсолютна більшість тих, кого згадує Оржих в своїх мемуарах, євреї за походженням, що мусить привернути увагу дослідника єврейської історії. Інша особливість: всі ті, кого згадує Оржих, як і він сам, є люди молоді, переважно у віці до 30 років, що дозволяє віднести мемуари Оржиха до джерел, які висвітлюють суспільні процеси також і в середовищі єврейської молоді. Разом з тим, мемуари висвітлюють лише одну сторону життя південноруських євреїв і з них неможливо скласти уявлення про загальні процеси в середовищі єврейства.

Мемуари Бориса Оржиха мають прикладне значення для дослідника єврейської історії, доповнюючи вже, в цілому, існуючу картину асиміляційних процесів і, в принципі, підтверджують тезу про прагнення єврейської молоді якомога далі дистанціюватися від ненависного їм єврейства в усіх його іпостасях: як національної належності, як образу життя, як ідеології, ментальності, як певного роду суспільного обов'язку, шляхом активної участі в загальноросійському антиурядовому (так званому «визвольному») русі.

Література

1. Аптекман О.В. Из истории революционного народничества: «Земля и воля» 70-х гг.: По личным воспоминаниям. - Ростов-на-Дону.-1907
2. Аптекман О.В. Общество «Земля и воля» 70-х гг.: По личным воспоминаниям. - М.-1907
3. Будницкий О. Во чужом пиру похмелье//Вестник Еврейского университета в Москве.—1996, №3
4. Віра Хаїмовна Гоц (Гассох), 1860-1932, член народницького руху з 1877 року, жінка М.Гоца, член Партії соціалістів-революціонерів. З 1917 року в еміграції у Франції.
5. ДАДО, ф.11, оп.1, спр.213, 215
6. ГАРФ, ф. Р-6317, оп.1, 74 од.зб.
7. Жаботинский В. Еврейская революция // Жаботинский В.(Зеев). Избранное.— Иерусалим, 1992
8. Naimark N. Terrorism and the Fall of Imperial Russia // Terrorism and Political Violence.—Summer 1990.— Vol. 2
9. Оржих Б.Д. В рядах «Народной Воли» //Труды кружка народовольцев при обществе политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Под редакцией А.В. Якимовой-Диковской, М.Ф. Фроленко, М.И. Дрея и др. — Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. — М., 1931
10. Русское богатство.— 1907.—№ 9
11. Яшин В.О. До питання про роль євреїв в російському визвольному русі // Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії.— Кривий Ріг, 2004
12. Яшин В.О. До питання про характер суспільних процесів в середовищі російського єврейства пореформеної доби // Україна і Росія: Збірник наукових праць.—Кривий Ріг, 2004